

ФЕДЕРАЛИСТИЧКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ О ЈУГОСЛАВИЈИ У ТОКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Федералистичке идеје о уређењу Југославије имају релативно дугу традицију. Јавиле су се и пре формирања југословенске државе 1918. године и изражавале тежње одређених националних покрета, политичких и интелектуалних група.

После 1918. федералистичке идеје углавном су последица противречних погледа и спорова о будућој државноправној физиономији и унутрашњем уређењу Југославије. Највише долазе до изражаја у време расправа о првом Уставу новостворене државе, 1920. и 1921. године, када је превладало уверење о етничком јединству југословенских народа, упркос упозорења да такво југословенство нема чврсте историјске основе и да није отпорно на српски и хрватски национализам. „У први мах“, оценио је Слободан Јовановић, „главну реч водили су протагонисти етничког јединства Срба и Хрвата, тзв. Југословени. На Уставотворној скупштини која је изгласала Видовдански устав, њихов утицај био је пресудан. Али факат да је тај Устав већ после неколико година био опозван, наводио се као један од доказа о неостварљивости југословенске идеологије“. Потоњи политички развој Југославије потврдио је те претпоставке и привлачност националних идеја. Оне политички кулминирају уочи и у време 6-јануарског режима, који се највише експонирао за југословенску националну идеологију и њено уставно нормирање.

Објективно, унитарне и југословенске идеје доживеле су тада највећу политичку кризу, иако их је режим протежирао као спасоносна државна решења. Њихов фактички крах историјски се везује за споразум Цветковић–Мачек из 1939. чија су решења отворила процесе федерализације Југославије, али и нове националне супротности и проблеме. Према да су се политичке странке и групе различито одредиле према резултатима и интенцијама Споразума, извесно је да су унитарне концепције увелико биле изгубиле ранију привлачност и подршку владајућих кругова. Подржавале су их још неке српске партије, али у знатно блажој политичкој форми и алтернативи. Међу њима се актуелизовало и питање дихотомије између српске националне и државне идеје за коју се сматрало да је политички шири и комплекснија. Сматрало се (С. Јовановић) да је њена држава служила националној идеји и да је међу њима остварен политички склад стварањем Југославије као националне и државне заједнице. Отуда се и веровало да унитарно и централистичко уређење највише доприноси развоју националне идеје и њене интеграције у југосло-

венској држави. Оцењујући да је Споразум Цветковић–Мачек довео у питање склад националне и државне идеје и да тежњама ка федерализацији еманира антијугословенска и антисрпска решења, политичке партије почињу сумњати у стабилност и трајност југословенске државне интеграције. Међу њима се све отвореније потенцирала потреба државне интеграције на ужој националној основи, чиме се отварало и српско национално питање у свој својој политичкој и територијалној сложености.

Хрватске партије схватају Споразум као етапу ка потпуном државном осамостаљењу, премда су истицале да им он даје и основе за трајније југословенско опредељење. Историјска стварност после 10. априла 1941. – шира подршка Независној Држави Хрватској – уверљиво је демантовала претпоставке о југословенским расположењима.

Сам Споразум био је последица и спољних притисака, који су и раније оправдавали политичку целисходност федерализације Југославије и превладавања њених националних супротности. Већ у време 6-јануарског режима упозоравало се на потребу решавања хрватског питања и федерализације Југославије. У том смислу посебно су индикативне сугестије Seaton-Watson-а (1936) о опортуности стварања слободне федерације која би осигурала Хрватима и другим пречанима „минимум самоуправе“ и равноправности са Србима из Србије. Предлаже федерацију на ширим и компромисним основама, која би почивала на пет федералних јединица: „1. Словенија, 2. Хрватска–Далмација, 3. Босна–Херцеговина, 4. Војводина, 5. Србија у којој би биле аутономне јужна Србија и Црна Гора.“

У том периоду већ су егзистирале сличне политичке концепције и у земљи. Највише су им наликовале идеје Сељачко демократске коалиције и Комунистичке партије Југославије које су се развиле на отпору идеологији националног интегралитета, државноправног централизма и опредељења за право народа на национално самоопредељење.

Национална и државноправна концепција комуниста почива на идеји федерације на ширим националним основама. Они су тада само у недоумици: да ли и колико у федерацији да партиципирају и тзв. историјске покрајине (БиХ, Војводина и др.)? Недоумице о томе задржале су се углавном до Другог заседања АВНОЈ-а 1943, али ће се о неким покрајинама јављати и касније и бити исходиште многих политичких спорова, нарочито унутар федералне Србије. Грађанске партије, али не само оне, сматрале су 1945. решења о Црној Гори, Македонији и Војводини углавном антисрпским и неприхватљивим.

Поларизације о државноправном уређењу Југославије јављају се посебно током Другог светског рата чији ће карактер одразити све супротности националних идеологија различитих војних покрета који су се развиле на тлу Југославије. У њима се јасније препознају националне концепције које се ослањају на Хитлеров европски поредак – стварање хомогених и заокружених националних држава, али и решења која су инспирисана тежњама антифашистичке коалиције и њених опредељења за слободну и демократску Европу.

Окупација и разбијање Југославије и појава различитих покрета – квислиншких, колаборантских и ослободилачких, доводи до нових и радикалних сукоба о националном питању и перспективи његовог решавања. Они највише поларизују националне концепције комуниста и других покрета, пре свега четничког покрета Д. Михаиловића, мада ће се у њих уплитати и међународни фактори, нарочито антифашистичка коалиција. И партизански и четнички покрет антиципирају искуства југословенског политичког развоја, али и сопствена државноправна решења и концепције.

У обнови југословенске државе и изградњи федерације на ширим политичким основама, комунисти су видели трајно решење националног питања. Своја схватања заснивали су на идеји самоопредељења народа и њихове поновне интеграције у Југославији којој заједничка ослободилачка борба и идеолошко јединство дају чврсте историјске основе и перспективе. Већи број федералних јединица, етничка основа федерације и одређено уважавање историјских покрајина имало је за циљ да релативизира националне радикализме и да новим социјалним (револуционарним) решењима супституише примарно посредовање нације у функционисању и егзистенцији федерације. Авнојевским решењима дат је такав смисао, а у једнакости и равнотежи националних конституената сагледавала се перспектива југословенске федерације. Због тога се сматрало да је национално питање дефинитивно решено, иако је оно тада изражавало само прогрес у политичком и државноправном смислу. У постојећим условима овим решењима даје се дубљи историјски смисао. Она су, несумњиво, ишла за тим да обнове Југославију као конзистентну државну заједницу, упркос схватања да су комунистичка решења довела у питање Југославију и разбила природне и етничке целине, посебно српске. Ова мишљења долазила су углавном из редова грађанског и колаборантског фронта, који се није дубље померао у својим државноправним концепцијама.

Конституисање Антифашистичког већа у врховно законодавно и представничко тело Југославије и врховног представника суверенитета народа и државе Југославије, комунисти су сматрали довољном гаранцијом за примарно значење Југославије као државе у будућим федеративним односима. Принцип националног самоопредељења до отцепљења објективно је антиципирао и националне државности, али су оне схватане веома рестриктивно и није им се давао конфедеративни смисао, иако је и међу комунистима било таквих тежњи. У тадашњим међунационалним и војним приликама авнојевска решења сматрала су се историјски нужним, али су се понекад тумачила и еластичније. Тако је Тито (обраћајући се Словенцима после Другог заседања АВНОЈ-а) упозорио да су решења која се сада чине централистичким само „нужност за успешну борбу и потребе да пред спољним светом, пре свега пред савезницима, докажемо заједничку вољу југословенских народа за ослобођење и да из политичких разлога наступамо јединствено.

Енглези су се бојали да ћемо искористити право самоопредељења, које даје Атлантска повеља и да ће се у погрешном тумачењу тих права југословенски народи поцепати међу собом..." Веровао је, такође, да се тим решењима отвара и процес слабљења унутрашњих граница између федералних јединица, али да се тиме не доводи у питање и основа њихових државности.

Оваквим решењима комунисти су објективно сужавали отпоре грађанског фронта и његов политички утицај у земљи. Због тога и није дошло до ширег отпора авнојевским решењима, посебно код групација које су прихватиле политику компромиса. Ако су и постојали одређени отпори они су се углавном изражавали у скепси према ширини федерализације на шест јединица, националним основама црногорске државности, статусу Македоније, принципу националног самоопредељења до отцепљења за јединство Југославије, државноправној физиономији федералне Србије, положају аутономија у федеративном систему и др. Унутар грађанског фронта није постојала политичка хомогеност у схватању националног питања и путевима његовог решења. Поред српско-хрватских супротности, поларизације се јављају и унутар српских политичких група и покрета. Оне су, поред квислиншких схватања, углавном везане за емигрантску владу и четнички покрет Д. Михаиловића. У основи политичких поларизација биле су њихове раније разлике у схватању националног питања и државноправне физиономије Југославије, иако су оне током рата увелико прилагођене утицајима и решењима Народноослободилачког покрета и његове доминантне војне и међународне позиције. У том контексту, њихови ставови су алтернативног карактера и без шире југословенске подршке, какву су добијале идеје и концепције НОП-а.

Државноправне концепције емигрантске владе, увелико инициране британским притисцима, формулисане су половином 1943. године. Мада су остале у начелним оквирима, изазвале су бројне спорове међу члановима владе, посебно код српских и хрватских министара. Владиноу декларацију изложио је 9. јуна 1943. њен председник Слободан Јовановић, оправдавајући је оценом да рат улази „у одсутну фазу“, потребама васпостављања Југославије и подвргавања свих њених установа темељној ревизији и у духу једне поправљене и подмлађене демократије, за коју је само југословенска политика могућа. „После искуства од двадесет година многи мисле да се Југославија не може одржати на претпоставци потпуног етничког јединства Срба, Хрвата и Словенаца. Али ако нам је искуство показало да постоји један српски, један хрватски, један словеначки национализам о коме ваља водити рачуна, отуда још не следује да Југославију треба растурити у интересу једне српске, једне хрватске, једне словеначке државности.“ Оценио је, такође, да је „доба унитаризма

прошло, и да будућност припада једном више или мање федералистичком уређењу које би омогућило Србима, Хрватима и Словенцима да без полицања своје посебне индивидуалности сарађују у складу на заједничким државним задацима. Такво уређење одговарало би по најпре демократској идеологији онаквој како је данас схватају Уједињени народи“.

Ови ставови углавном су антиципирани већ ранија одређења неких партија о могућности државноправних промена на федеративној и тријалистичкој основи – српској, хрватској и словеначкој. С обзиром на страначку и националну припадност чланова владе и њихове раније разлике о националним и државноправним питањима, ова схватања могла су се сматрати извесном еволуцијом, посебно код српских политичара. Она су, сасвим сигурно, садржавала минимум политичког јединства којим је требало спречити шире отварање националног питања од хрватских чланова владе, али и максимум уступака које су могли понудити и преко којих граница нису могли ни хтели ићи. Све друге концепције и захтеве сматрали су цепањем Југославије и угрожавањем српских националних интереса. У основи Јовановићеве концепције била је мисао о Србији као најјачој јединици Југославије у чијем саставу би се нашле Македонија, Црна Гора, Војводина, Босна и Херцеговина и Косово и Метохија. Биле су то концепције које је већ раније дефинисао и прихватио Српски културни клуб.

Јовановићева гледишта нису наишла на подршку хрватских чланова владе, пре свега Ј. Крњевића, али и неких српских. Крњевић је оценио да декларација, сувише уопштена и удаљена од стварности, не пружа уверење да је влада на челу са Јовановићем способна и спремна за њено остварење. Ова влада, оценио је, „зове се Краљевска југословенска влада, а често води протужугословенску акцију“.

Крњевић је такође изразио неслагање са схватањем да је Југославија израз ако не етничког јединства Срба, Хрвата и Словенаца, а оно њихове етничке сродности, сматрајући да су те идеје злоупотребљаване у политичке сврхе. За њега је Споразум Цветковић–Мачек основа за државноправно уређење Југославије, чему се супротставио Милан Грол ставом да би захтеви да Срби манифестују подршку Споразуму Цветковић–Мачек као бази државног уређења, значило врећати их и оживљавати „осећање унижења, које су они имали 26. августа 1939; а затим, оживљавати успомене на насиља која су подносили у режиму заснованом 26. августа 1939. Не може се данас Србима рећи: спремите се за борбу за режим Споразума Цветковић–Мачек из године 1939... ту је питање не само политичког и моралног јаза који би се данас пробудио“. Одговарајући Гролу, Крњевић је нагласио „... ако се не могу ослонити ни на оно што ми представници српства данас потпишу, што имам да мислим тек о оном што ми не потпишу. На шта могу уопште да се ослоним?“

Ставови С. Јовановића нису добили уверљиву подршку ни радикалних чланова владе. Они су замерали понашању Хрвата у прошлости и томе што никад нису дали довољно доказа о својој југословенској ори-

јентацији. Углавном су изразили скепсу према федерализацији Југославије, сматрајући да нема Југославије у којој би сви Срби били у својој јединици, а Хрвати у својој. „Ми морамо“, оценио је М. Трифуновић, „имати пред очима државну целину. Не можемо да мислимо на нешто друго него на јединствену државу. Не можемо мислити на неке федерације или слично. Највише што можемо јесте поделити земљу на уске административне или аутономне јединице. Чим би се ишло за стварањем хрватске јединице, ја се питам где је наша српска јединица, куда ће на пр. Бачка, Банат где има Срба четири пута више него Хрвата. Ја кажем федерација или ма какво одвајање није добро, али ако Хрвати неће јединствене државе, нећемо да је намећемо. Силом ништа друго него борбу за свој властити спас.“

Премда су понављали старе идеје о државном уређењу, радикали су сада релативизовали ранија југословенска одређења и важност српске националне интеграције у оквирима Југославије, сматрајући опортуним њено остварење у посебној националној држави која не би изазивала стална оспоравања и супротстављања. У расправама о федерализму њима је било важно како обезбедити целовитост српских националних и територијалних интереса, не верујући у трајност и политичку опортуност федерације.

Насупрот радикалским мишљењима, демократи су јасније формулисали своје државноправне ставове. Полазећи од унутрашњих разлога, али и захтева савезника, који „одређено рачунају са Југославијом, очишћеном од свију сумњи и двосмислица..., ради окрепљења и уједињења борбених снага у нашој земљи у времену пред офанзиву“, они сугерирају три нивоа државноправних промена – федерализам три народа, демократску основу свему уређењу, и складно укључење у општи демократски нови поредак. Федерализам и демократска основа јасно одређују односе и права Срба, Хрвата и Словенаца као три „равноправна федеративна члана државне заједнице“, док се укључење у нови поредак у свету органски везује са првим двама. „То је читав један политички смисао који одређује ствари, даје им смисао, и даје гаранције за одређени смисао... Већ то је довољно да разбије све сумње и двосмислице.“ Заједничка држава је историјска нужност за Србе, Хрвате и Словенце, а остварење српских националних интереса у таквој заједници могуће је уколико се овлада линијом Дунав–Морава–Вардар који су „кичма српског националног организма“.

Федералистичким идејама приклањало се и вођство четничког покрета. Пројекат Стевана Мољевића из 1941. условно је прихватио српско-хрватско-словеначку федерацију, после целовитог територијалног заокружења Србије као хомогене јединице.

Крајем 1943. и почетком 1944. ове идеје прилагођавају се ставовима југословенске и британске владе и променама у земљи. У четничком покрету тада преовлађује умеренија политичка струја која формулише државноправне захтеве супротне авнојевским решењима. Резолуцијом Светосавског конгреса Југославија се уређује као федеративна држава,

уставног и парламентарног карактера на челу са династијом Карађорђевића и краљем Петром II. Федерализам би обухватио три јединице – српску, словеначку и хрватску. Резолуција тежи стварању посебне српске јединице, која би на демократским основама окупила цео српски народ на његовој територији. Исти принцип применио би се и на Хрвате и на Словенце, али се одбацивала могућност разграничења између Срба и Хрвата без присуства легитимних представника српског народа, као и прихватање свих стања створених пре рата, у рату и под притиском насиља и окупатора. Ови ставови били су алузија на одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и легитимност његових решења.

Федералистичке идеје четничког покрета биле су углавном изнуђене и превише српске да би биле реална основа за обнову југословенске државе и савезничку подршку којима су тежње АВНОЈ-а биле ближе и политички прихватљивије. У томе је била политичка предност АВНОЈ-а и покрета из кога је произишао, ма колико им сметале његове идеолошке преокупације. У питању је, пре свега, било приклањање АВНОЈ-а европским схватањима о праву народа на самоопредељење, као природном праву. Без тог историјског контекста не могу се разумети и схватити разлози радикалних државноправних промена током Другог светског рата.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бранко Петрановић, *Југословенске владе у избеглицима 1943–1945*, Загреб–Београд 1981.
2. Б. Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, I–II, Београд 1983.
3. Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992.
4. Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне емиграције*, Београд 1993.
5. Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, Београд 1991, том 12.
6. Љубо Бобан, *Споразум Цвејковић–Мачек*, Београд 1965.
7. Љ. Бобан, *Мачек и политика ХСС-а 1941*, I–II, Загреб 1974.
8. Тодор Стојков, *Опозиција у време шестогодишње диктатуре 1929–1935*, Београд 1969.
9. Јанко Плелерски, *Нације – Југославија – револуција*, Београд 1985.
10. Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска рајнска драма*, Београд 1985.
11. Мирјана Стефановски, *Српска емиграција о преуређењу Југославије 1941–1943*, Београд 1988.
12. Ранко Кончар, *Опозиционе партије и аутономија Војводине 1929–1941*, Нови Сад 1995.

RANKO KONČAR

FEDERAL CONCEPTS OF YUGOSLAVIA DURING
WORLD WAR TWO*Summary*

Various concepts of federalism in Yugoslavia during World War Two are discussed here. Historical origins of federalist ideas proposed by different movements and parties are identified. Particular attention is lent to the different views in this matter of the National Liberation Movement, the Yugoslav government in exile, the Chetnik movement led by D. Mihailovic and the antifascist coalition. The comparison of these concepts is made in an attempt to define the true political position of their advocates in the Second World War.